

Actieve ontginners of slimme investeerders?¹

De kartuizers van Monnikhuizen bij Arnhem: goederenbezit en watermanagement

TOM GAENS

Inleiding

In zijn 'Studiën over Waterschapsgeschiedenis' noemde de rechtshistoricus S.J. Fockema Andreae² de kartuizer Hendrik Egger van Kalkar, prior van het kartuizerklooster te Monnikhuizen bij Arnhem (1368-1373),³ nogal voortvarend 'de eigenlijke stichter van het waterschap Veluwe'.⁴ De Belgische onderzoeker Chris De Backer is nog een stap verder gegaan door de prior (volledig ongefundeerd) de ontwikkeling van verbeteringen op waterstaatkundig gebied in de vorm van duiker- en spuisluizen toe te schrijven.⁵ Deze toewijzingen zijn echter interpolaties van de auteurs, want het wordt door geen enkele historische bron gestaafd. Bovendien heeft de Arnhemse prior in zijn geschriften, buiten een algemene inleiding tot de wetenschappen, niet veel blij gegeven van grote affiniteit met wetenschap en techniek.⁶ In een recente, verzorgde uitgave door het waterschap Veluwe daarentegen wordt de rol van de Arnhemse kartuizers in het ontstaan van het waterschap herleid tot een absoluut minimum: de kartuizermonniken hadden, net als andere religieuze gemeenschappen, enkele bezittingen op de Veluwe, in het Nijbroek.⁷

Aan de basis van Fockema's conclusies lag, naast de resultaten van het indertijd erg beperkte wetenschappelijk en bodemkundig onderzoek, de kroniek 'Historie van het gelecht der slusen bi Hulsberge' uit een zestiende-eeuws handschrift, geschreven in het fraterhuis van Hulsbergen.⁸ De kroniek lijkt echter niet veel meer mee te delen dan dat de kartuizers in het jaar 1370 een houten sluis maakten of lieten maken, die de erfgenamen 900 goudgulden kostte.⁹ Voornamelijk indirecte aanwijzingen deden Fockema nogal snel een leidende rol toebedelen aan de Arnhemse kartuizers en hun toenmalige prior. Zo blijkt bijvoorbeeld dat Monnikhuizen deel uitmaakte van de geërfdenorganisatie en tevens dat een brief uit 1415 (over het onderhoud van de 'grote sluis' met de brug daarover bij de Hoenwaardse poort te Hattem) aan het kartuizerklooster in bewaring zou zijn gegeven.¹⁰ Een bijkomend gegeven is dat deze auteur het gebied Nijbroek, zoals het in 1328 werd uitgegeven door Reinald II van Gelre, 'dat gelegen es in onsen landen tussen St hoerenburch unde Werven', mogelijk groter heeft ingeschat dan het in werkelijkheid was. Er wordt immers vandaag de dag aangenomen dat 'Werven' niet slaat op de gelijknamige buurtschap in de gemeente Heerde, maar een hoeve met die naam in het noorden van Nijbroek.¹¹

Ten slotte beëindigde Fockema zijn opmerkingen over de rol van het voormalige kartuizerklooster in het ontstaan van het waterschap met de spijtige vaststelling 'dat het archief van Monnikhuizen nagenoeg geheel te gronde is gegaan'.¹² De wetenschapper wist op dat moment echter niet dat er nog meer dan 150 charters en andere archiefstukken van de Arnhemse kartuizers overgeleverd waren. Ze werden begin jaren 1980 ontdekt door Chris De Backer, onder meer tijdens speurtochten in het Archief van de Antwerpse kathedraal, het Aartsbisschoppelijk Archief te Mechelen en het Bisschoppelijk Archief van Den Bosch.¹³ De Backer publiceerde regesten van de teruggevonden oorkondeschat in 1983. Ook in andere archieven, veelal op Nederlandse bodem, vond De Backer historische gegevens.¹⁴ Zelf ontdekte ik recent bijkomende stukken in het Gelders Archief, die aan de (voormalige) bezittingen en bewoners van het klooster gerelateerd zijn.¹⁵

1 Deze bijdrage is een uitgewerkte versie van de lezing *Come Hell or High Water: The Carthusians of Arnhem and Water Management in the Veluwe*, gehouden op het International Medieval Congress 2008 te Leeds, in de sessie *Sink or Swim: Monks as Water Managers*, georganiseerd door H. van Engen (Streekarchief Land van Heusden en Altena) en gemodereerd door J. Röhrkasten (Dept. of Medieval History, Univ. of Birmingham).

2 H. van der Linden, 'Fockema Andreae, Sijbrandus Johannes (1904-1968)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/fockema>, (29 januari 2009).

3 H. Goder, 'Kartause Monnikhuizen', in: J. Hogg en G. Schlegel (red.), *Monasticon Cartusiense*, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 185:3] (Salzburg 2005), 161-172.

4 S.J. Fockema Andreae, *Polderdistrict Veluwe* [Studiën over waterschaps-geschiedenis, 1] (Leiden 1950), 12.

5 C. De Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat', in: J. De Grauwe (red.), *Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloquii quarti internationalis Acta, Gandavi - Antverpiae - Brugii*, 16-19 Sept. 1982 (Destelbergen 1983), 69-155, aldaar 70 (noot 5).

6 Zie over zijn wetenschappelijke geschriften: H. Rütting, *Der Kartäuser Heinrich Egger von Kalkar (1328-1408)* [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 18 / Studien zur Germania Sacra, 8] (Göttingen 1967), 75-82. Rütting neemt Fockema's beweringen kritiekloos over: cfr. *Ibidem*, 59, noot 54.

7 E. de Jonge, H. van Boven, T.J. Petri (red.), *Veluws water. Tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe* (Utrecht 2007), 15-16.

8 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, hs. 1140 (VH 2), fol. 262-268. Wellicht een afschrift van het origineel. Uitgave van de tekst in: C.A. Kalveen, 'Historie van het gelecht der slusen

De opzet van deze bijdrage is om de rol van het kartuizerklooster in de Veluwe regio opnieuw te bekijken in het licht van de nieuwe archiefvondsten, met de bedoeling de vermelde stellingen uit de oude en recente literatuur te relativiseren of aan te scherpen. Na een beknopte historische situering van het ontstaan van het Nijbroek, worden de economische belangen en de politieke rol van de kartuizers in de regio onder de loep genomen, zoals die in de historische bronnen teruggevonden kunnen worden. Aan de hand van een reconstructie van het goederenbezit van de kartuizermonniken zal de noodzaak van goed watermanagement duidelijk worden gemaakt. Ten slotte wordt nagegaan in hoeverre de monniken actief betrokken waren bij de ontginning en ontwikkeling in de regio.

De bezittingen en rechten van de kartuizers in Nijbroek

In 1328 gaf hertog Reinald van Gelre ter ontginning aan Johanne Veren Bartensoen en Martijn Willems 'dat alinge broeck und alle die wildernisse, die wij voirt meer dit Niebroeck gheheyten willen hebben, dat gelegen es in onsen landen tussen Sthoetenburch unde Werven', met het oog op het vermeerderen van zijn inkomsten. De naburige kerspels van de Veluwe werden verplicht beken en wateren aan de grenzen van Nijbroek af te dijken en af te leiden op eigen kosten. Hiermee werd het dorp volledig door kaden omringd: oostelijk de Veluwe dijk en de Bekendijk, zuidelijk de Kadijk, oostelijk de Zeedijk en noordelijk de Vloeddijk. Midden door het afgedijkte gebied in de lengterichting liep de Middendijk, van waaruit Nijbroek in een opstreckende verkaveling werd ontgonnen. Iedereen die belang had bij de bedijking van de IJssel zou deze dijken onderhouden. De geërfden die wilden lozen in de wetering van Nijbroek zouden in de lasten van wetering en sluizen meedragen. Buiten de kaden groef men westelijk de Grote Wetering terwijl oostelijk de Terwoldse wetering werd verlengd.¹⁶ Het ging duidelijk om moerassig en onbebouwd land, zoals nog in 1558 blijkt uit een verzoekschrift van de inwoners van Nijbroek aan het hof van de landsheer, waarin te lezen valt 'woe dat Nyebroeck, wel eertiits uuyter Ysel angewonnen wesende, overmits de grote laechte onbediickt, woest, onvruchtbaer und dicwils gemeen mitter Ysel lach'.¹⁷

Bij de stichting van het kartuizerklooster bij Arnhem in 1342 doteerde de hertog het klooster met 500 pond kleine penningen per jaar uit zijn tienden en met gronden in het Nijbroek.¹⁸ Blijkens de teruggevonden oorkondeschat breidden de kartuizers door schenkingen en aankopen tussen 1390 en 1540 hun bezittingen te Nijbroek echter nog gevoelig uit, in de vorm van gronden, hoven en tienden.¹⁹ In 1436 gaf hertog Arnold van Gelre het heerlijk recht van de handwissel (dertiende penning) in Nijbroek in erfpacht aan de monniken en in 1498 verzekerde hertog Karel van Gelre ten behoeve van de kartuizers 200 goudgulden op de domeinen in Nijbroek. De kartuizers moeten serieuze opbrengsten gekend hebben uit hun goederen, want in 1429 gaf hertog Arnold van Gelre aan de kartuizers, in ruil voor een schuld wegens een lening van 400 gouden oude Franse schilden, de opbrengst van drie horige tienden in Nijbroek.²⁰ In 1493 verpandde hertog Karel van Gelre de vernoemde jaarlijkse pacht van de handwissel aan de kartuizers; in 1504 verpandde diezelfde Karel al zijn domeinen in het ambt Nijbroek aan de kartuizers voor 1900 goudgulden en in 1517 zou hij hetzelfde doen met een twintigste van zijn renten in het ambt Nijbroek voor 580 rijns gulden.²¹

Blijkens de retroacten uit 1335-1336 die De Backer terugvond, was Nijbroek vrijwel onmiddellijk (en misschien reeds vanaf 1328) een afzonderlijk richteramtbet geworden. Hiermee werd Nijbroek een aparte jurisdictie, waarbinnen een door de landsheer aangestelde richter het hoge gezag handhaafde.²² De Arnhemse kartuizers bleken later in het bezit van een soort van hoofdhof, het 'Spyker' genaamd, dat regelmatig door de richter van Nijbroek bewoond werd.²³

Teruggevonden charters uit 1534 en 1536 spreken over de verkoop aan de Arnhemse kartuizers van rechten op het richteramtbet van Nijbroek; de kartuizers bleken in 1536 rechten op dit ambt te delen met de Windesheimer regulieren van Nazareth (Schaer) bij

bi Hulsberge', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 79 (1965), 219-334.

9 Fockema Andreae, *Polderdistrict Veluwe*, 13.

10 *Ibidem*, 16-17.

11 De Jonge et al., *Veluws water*, 15.

12 Fockema Andreae, *Polderdistrict Veluwe*, 17.

13 Sinds het begin van de jaren 1990 zijn de archieven van de kathedraal verhuisd naar de centrale bibliotheek van de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius Antwerpen (Ufsia), sedert 1 oktober 2003 de Bibliotheek Stadscampus van de Universiteit Antwerpen.

14 Cfr. noot 5.

15 Het gaat onder meer over de volgende archieven: Oud archief Arnhem, Gasthuizen en gilden in Arnhem, Gelderse Rekenkamer, Diverse Charters en Hof van Gelre en Zutphen (Brieven van en aan het Kwartier van Zutphen, van Veluwe en van Nijmegen, Brieven uit en aan het Hof, Brieven van en aan de Stadhouder en aan Uitheemsen).

16 De Jonge et al., *Veluws water*, 15-17, 29.

17 J.S. van Veen, 'De oorsprong van Nybroek', *Bijdragen en mededelingen Gelre* 23 (1920), 20.

18 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden opgehelderd en bevestigd*, dl. 1: *De toestand van Gelderland in de eerste helft der veertiende eeuw* (Arnhem 1830), 77 (nr. 396).

19 De Backer, 'De kartuize Monichusen', 117-145 (nrs. R1, R2, R3, R20, R22, R23, R24, R25, R51, R52, R59, R74, R92, R93, R101, R102, R103).

20 *Ibidem*, 130 (nr. R51).

21 Ook cijns in Voorst en land in het Velper broek werd door de hertogen aan de kartuizers verpand. Zie: Gelders Archief, Archief Gelderse Rekenkamer, inv. nr. 101, 118, 353, 390, 404, 424, 426, 506, 507, 508, 520.

22 De Backer, 'De kartuize Monichusen', 117-118 (nrs. R1-R3). Bij de uitgifte van Nijbroek was dit apart statuut reeds gewenst door de landheer (cfr. noot 16).

23 Fockema Andreae, *Polderdistrict Veluwe*, 12.

24 De Backer, 'De kartuize Monichusen', 144-145 (nrs. R98 en R104).

25 Ibidem, 75 (noot 19).

26 Ibidem, 95 (nr. 112) en 101-102 (nr. 168). T. Gaens, 'Les chartreux de Zelem-Diest et la clôture des monastères dependant du chapitre de Windesheim', in: M. Niederkorn-Bruck (ed.), *Liber Amicorum James Hogg. Kartäuserforschung 1970-2006*, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 210:1] (Salzburg 2007), 133-174, aldaar 146-152. T. Gaens, 'A modern approach to carthusian prosopography and social network analysis. The charterhouses of Zelem and Monnikhuizen during the internal schism as a case-study', in: P.J.A. Nissen, K. Pansters (red.), *Carthusian Worlds. Contemporary Approaches to the Carthusians and their Heritage*, in voorbereiding.

27 J.C. van Slee, 'Het necrologium en cartularium van het convent der reguliere kanunnikessen te Diepenveen', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 33 (1908), 317-485, aldaar 408-409 (nrs. VIII en IX). Met de Deventer schepenn Steven Momme, broer van de kartuizer Koenraad Momme, ruilden de Arnhemse kartuizers grond in Nijbroek: cfr. De Backer, 'De kartuize Monichusen', 131 (nr. R52). Ook andere vooraanstaande Deventer burgers werden beleend met bezittingen in Nijbroek: cfr. J.J.S. Sloet, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen*, dl. 6 (Arnhem 1907), 279 (nr. 88) en dl. 8 (Arnhem 1911), 291 (nr. 90).

28 Van Slee, 'Het necrologium', 453-454 (nrs. II en III).

29 Ibidem, 468.

30 J.S.S. Sloet, 'Een instructie voor een richter in het Nijbroek', *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 7 (1904), 369-372.

31 [H.F. Van Heussen en H. Van Rijn], *Oudheden en gestichten van het bisdom van Deventer*, dl. 1 (Leiden 1725), 348-353. J.S. van Veen, 'De collatie van het kerkmeester- en het kosterambt te Nybroek vóór de Hervorming', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 46 (1921), 153-154.
32 Nijhoff, *Gedenkwaaardigheden*, 257-262 (nr. 175).

Bredevoort, Diepenveen bij Deventer en Renkum en Windesheim bij Zwolle.²⁴ De Backer wees al op het feit dat de regulieren bij Bredevoort zakenpartners waren van de kartuizers,²⁵ maar ook de relaties met de besloten vrouwenkloosters van Renkum en Diepenveen zijn in dat opzicht opmerkelijk. In de stichtingsjaren van het aan het begin van de vijftiende eeuw door de hertogen gestichte klooster te Renkum, trad Steven Doys, convers (lekenbroeder met geloften) van Monnikhuizen, voor dat klooster op. Enkele van de eerste zusters te Diepenveen hadden familieleden die kartuizer waren te Arnhem. In Diepenveen traden in dezelfde periode eveneens enkele dochters van Deventer schepenen in met sterke banden met de kartuizers.²⁶ Enkelen van hen schonken aan hun klooster bezittingen in Nijbroek.²⁷ Met de Diepenveense zusters waren de kartuizers ook zakenpartner in Nijbroek.²⁸ Uit het cartularium van de zusters van Diepenveen blijkt dat dezen hun bezittingen in Nijbroek (vijf hoeves) in erfpacht aan de kartuizers konden afstaan.²⁹

Wat deze rechten op het richterambt juist voorstelden is niet duidelijk, maar de verregaande invloed die de kartuizers gekregen hadden, blijkt uit het feit dat in 1549 de prior van Monnikhuizen voor het hof van de landsheer verscheen om een nieuwe richter te presenteren. De door de kartuizers aangeduide richter legde daarbij een eed af die niet aan duidelijkheid hieromtrent te wensen overliet. Naast het aanvaarden van de normale taken en plichten van de richter, zoals het schouwen van de dijken en weteringen, het eerbiedigen van de rechten en gewoonten van Nijbroek en het aannemen van een rechtvaardige opstelling tegenover rijk en arm, moest hij de prior en het klooster van Monnikhuizen helpen in het doen gelden van 'hair thins, tiende ende renten ende ander schuit in den Nijbroec [...] nae sijn beste vermoegen als een getrou vrunt ende dienre'. Wanneer de richter iets ontging of hij iemand verongelijkte, dan kon de overste van het kartuizerklooster hem steeds op het matje roepen en hem 'dairaff adverteren ende dairop verhoeren'. Een tijdgebonden gegeven in de eed was ten slotte dat de richter er op moest toezien dat niemand 'besmet oft beruchticht' werd met het lutheranisme en dat zowel wereldlijken als geestelijken trouw de regels van de kerk naleefden. Hield de richter zich niet aan de in de eed gestipuleerde artikelen, dan kon de prior van het klooster zonder verhaal een andere richter laten benoemen door het hof.³⁰

In 1339 was Nijbroek ook kerkelijk onafhankelijk geworden (van de parochie Terwolde) met de oprichting van een eigen parochiekerk, waarvan de pastoor door de hertog benoemd werd. De invloed van de kartuizers is ook hier duidelijk merkbaar. Van de twee vicariën (i.e. renten uit geestelijke goederen vergeven aan clerici als vergoeding voor te verrichten geestelijke bediening) in de parochiekerk werd er één begeben door de pastoor, de andere door de prior van Monnikhuizen. Ook de collatie (aanduiding) van het kerkmeester- en kosterambt was een bevoegdheid van de kartuizers.³¹

In 1370 stelde hertog Eduard voor de Veluwe 'eyn dyckrecht van Mudinges hecke to Hulsberghe aen den berghe toe' op, met een dijkgraaf aan het hoofd en vijf door de geërfden benoemde heemraden uit de kerspelen Terwolde, Oene, Heerden, Vorchten en Nijbroek.³² Het was in dat jaar dat de kartuizers op kosten van de geërfden een houten sluis maakten of lieten maken, die 'genck baven van Voetkamp na de Dyckackers', wellicht gelegen onder Hulsbergen. In 1400 werd de sluis vervangen door een stenen sluis met houten balken.³³

Als religieuzen maakten de kartuizers geen deel uit van dit heemraadschap, uiteraard wel van de geërfdenorganisatie. Het ontbreken van overgeleverde rekeningenboeken van de kartuizers maakt het moeilijk inzicht te krijgen in hoeverre zij een 'leidende' rol speelden in het tot stand komen van het waterschap, maar uit de greep die de kartuizers op Nijbroek hadden valt af te leiden dat zij alle belang hadden bij een goede waterhuishouding.

De molens op de Grift onder Apeldoorn

Dit belang aan gedegen watermanagement gold overigens niet alleen voor het Nijbroek. Zo kwamen de Arnhemse kartuizers in het bezit van de belangrijkste watermolens onder

Apeldoorn. Uit een stuk van 1521 blijkt dat het klooster eigenaar was van drie molens op de Grift.³⁴ In 1440 had de hertog van Gelre zijn molens te Apeldoorn en Wenum aan het kartuizerklooster verpacht, dat in 1492 de erfpacht van het gemaal in deze twee buurtschappen afkocht voor 1200 gouden Rijnse gulden.³⁵ Vanaf dan beschouwde Monnikhuizen zich als eigenaar van de molens. Uit één van de drie molens toebehorend aan de kartuizers, een olie- en volmolen gelegen bij Apeldoorn, werden in 1551 ook alle renten overgedragen aan Monnikhuizen.³⁶

Uit een stuk van 1617 blijkt bovendien dat de beheerders van de goederen van het intussen opgeheven kartuizerklooster, 'welck convent op Veluwe in de kerspel van Apeldoorn soo op te Grift, als andere wateren oft beecken liggende heft gehadt drie verscheidene moelens', verzet aantekenden tegen de aanleg van nieuwe papier- en volmolens op deze wateren. Wellicht hadden de kartuizers in de voorgaande eeuwen eveneens een privilege verkregen dat hen het alleenrecht gaf molens op te richten op de Grift en naburige wateren.³⁷

De overige bezittingen van de kartuizers

De door De Backer teruggevonden oorkondeschat laat ons toe een schetsmatige reconstructie te maken van de bezittingen van de Arnhemse kartuizers.³⁸ Wanneer men het goederenbezit geografisch lokaliseert, ongeacht of het gaat om gronden, hoven, pachten, dan wel tienden of rentes, verkrijgt men het volgende, enigzins verrassende, resultaat.

Buiten de zeer omvangrijke bezittingen in Nijbroek³⁹ en een rente in Twello,⁴⁰ waren de overige goederen van de kartuizers ten noorden van Arnhem immers niet gelegen in het komgebied van de Veluwe, maar langs de IJssel, ten zuiden van Zutphen, namelijk in Rienderen bij Brummen, Doesburg, Rheden, Lathum en Velp (zie kaart). De kartuizers hadden met andere woorden belang bij een goede afdijsing van de IJssel, van Arnhem in het zuiden tot Hattem in het noorden.

Dit patroon in bezittingen kan verklaard worden door het feit dat het kartuizerklooster gebonden was aan de zogenaamde *termini possessionum*, een door de visitatoren opgestelde en door het generaal kapittel van de orde bekrachtigde bezitsgrens waarbuiten de monniken géén bezittingen mochten houden, tenzij voor enkele gestipuleerde uitzonderingen, zoals bijvoorbeeld weilanden of zogenaamde stichtingsgoederen, omvangrijke goederen buiten de *termini* die door de *fundatores* bij de stichting aan het klooster waren overgemaakt. Goederen buiten de *termini* moesten binnen de twee jaar geruuld of verkocht worden; met deze gelden konden dan eventueel binnen de *termini* gelegen goederen verworven worden. Voor Monnikhuizen zijn er geen documenten overgeleverd die de *termini* vastleggen, zoals voor andere kloosters, maar typisch bedroegen de afstanden niet méér dan ongeveer tien à twintig mijl. De *termini* van de Arnhemse monniken kunnen daarom nooit tot Apeldoorn of Zutphen gereikt hebben (op de kaart is in cirkelvorm een puur hypothetische bezitsgrens aangegeven). Het is duidelijk dat de bezittingen op de Veluwe, in het Nijbroek, (terecht) als stichtingsgoederen werden beschouwd.⁴¹

Naast goederen in de onmiddellijke omgeving van het klooster, situeerden zich de andere bezittingen van de kartuizers vooral ten zuiden en westen van Monnikhuizen: in Arnhem, Malburg, Elden, IJsseloord, Westervoort, Driel, Elst, Andelst, Zetten, Kesteren, Wageningen, Bennekom, Ede en Lunteren (zie kaart). De kartuizers betrokken dus eveneens omvangrijke inkomsten uit de Betuwe.⁴²

Als algemene trend valt dus op te merken dat een groot gedeelte van de bezittingen van de kartuizers waren gesitueerd in de onmiddellijke omgeving van de IJssel en de Rijn of grenzend aan belangrijke dijken langs die rivieren.⁴³ Gedegen watermanagement moet bijgevolg van groot belang zijn geweest voor de economische stabiliteit van het klooster.

33 De Dyckackers was gelegen bij de kruising van de Grote Wetering en de Veluwe bandijk. Zie: Kalveen, *Historie* 288 (noot 2); Fockema Andreae, 17-18. De Jonge et al. laten na het gegeven te vermelden.

34 Kalveen, *Historie* 250 (noot 6).

35 De Apeldoornse watterkorenmolens, een zogenaamde dwangmolen, was in 1434 verhuurd aan Johan Doys, die eveneens toestemming kreeg om de Grift beneden de korenmolens af te leiden en te bedijken. Toen de hertog ze in 1438 tot een "vrijlene" maakte, was ze van Steven Doys. Deze laatste droeg de erfpacht in 1440 met toestemming van de hertog over aan Monnikhuizen. De pachtoverdracht betrof eveneens de hertogelijke molen te Wenum. De pacht op het gemaal werd door de kartuizers ten slotte in 1492 afgekocht. Zie: J.D. Moerman, 'Beken, sprenge en watermolens op de Veluwe', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 51 (1934), 167-206, aldaar 180; R. Hardonk, 'Apeldoorn, centrum der Veluwe watterradmolens', in: J.A. Spoel (red.), *Gelders Molenboek* (Zutphen 1968), 97-101, 272-274.

36 De Backer, 'De kartuize Monrichusen', 145-146 (nr. R106).

37 G. Van Hasselt, *Arnhemse oudheden* (Utrecht 1803-1804), 61-63 (brief 'Aen de Heeren van de Reeckeninge van haere Hoecheyden tot Ruremunde residerende'). Nadat de kartuizers bij de inval van de geuzen in 1572 de vlucht namen uit Monnikhuizen, zijn de meeste documenten betreffende het molenbezit wellicht verloren gegaan zijn. Cfr. Spoel, 99-101.

38 Een vergelijking met de toestand van het kloosterbezit rond 1590 maakt een reconstructie van het cartularium van Monnikhuizen mogelijk, wat een aanzet zou kunnen zijn tot een (eerste) ernstige monografie over de geschiedenis van het klooster. Vgl. De Backer, 'De kartuize Monichusen', 78-79.

39 Cfr. supra.

40 De Backer, 'De kartuize Monichusen', 152 (nr. R129).

Afb. 1. Plaatsen waar de Arnhemse kartuizers bezittingen hadden. Aangegeven zijn de vermoedelijke ligging van dorpskernen en belangrijkste waterlopen aan het einde van de zestiende eeuw. De ligging van de bezitsgrenzen is niet te traceren en hypothetisch in een cirkelvorm weergegeven.

41 Noteer dat vanaf 1509 de regels aangaande de termini verzacht werden en later zelfs volledig afgedaan hadden. Zie over deze problematiek: J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg (1336-1595)* [Hollandse studiën, 25] (Hilversum 1990), 111-114.

42 De Backer, 'De kartuize Monichusen', *passim*.

43 In de oorkonden zijn formuleringen als 'langs/ aan de IJsel', 'aan/op de Rijn', enzovoort terug te vinden. Nog vaker zijn de goederen grenzend aan belangrijke weteringen en dijken. Cfr. *Ibidem*, *passim*.

44 *Ibidem*, 146 (nr. R107).

45 De wens van de heretog werd vermoedelijk niet vervuld wegens zijn hoge schuldenlast, zijn vroege dood en de daarop volgende successie-oorlog. Cfr. Goder, 'Kartause Monnikhuizen', 162.

46 Het is dus niet altijd eenvoudig, zeker bij het ontbreken van retroacten, om in alle gevallen vast te stellen of het om schenkingen dan wel aankopen met eigen middelen gaat. Nog moeilijker is het om de identiteit van de oorspronkelijke weldoener(s) te achterhalen. Door de specifieke problematiek van de termini konden zelfs schenkingen geografisch 'gestuurd' worden door de kartuizers.

Actieve ontginners of slimme investeerders?

Van een actieve betrokkenheid van de kartuizers bij de ontwikkeling van de waterhuishouding in de regio is echter weinig terug te vinden in de teruggevonden oorkondeschat. Er is maar één charter aan te wijzen dat op graaf- en onderhoudswerken betrekking heeft: in 1552 maakten de kartuizers een overeenkomst te Rheden, in aanwezigheid van de burgemeester en schepenen van Arnhem, met betrekking tot uit te voeren graafwerken, waarbij de aannemer 10 keizersgulden betaald werd voor de gehele 'graeff'.⁴⁴ Rekeningenboeken, die bij de kartuizers in het algemeen vrij gedetailleerd zijn, zouden ons wellicht veel meer kunnen leren over dergelijke investeringen. Wat het klooster van Monnikhuizen betreft, zijn er echter geen rekeningen overgeleverd (of teruggevonden).

Dat koormonniken uit het Arnhemse kartuizerklooster, zoals de vermelde prior Hendrik Egher van Kalkar, bijdroegen aan technologische ontwikkelingen in de waterhuishouding lijkt bovendien zeer onwaarschijnlijk, gezien de geringe interesse voor de wetenschappen bij de kartuizers en de beslotenheid van hun kloosters. Daarentegen is het wel mogelijk dat lekenbroeders uit het klooster als arbeidskrachten werden ingezet. Uit de intentie van de stichter van het kartuizerklooster om het te begunstigen met een jaarlijkse rente van 25000 schilden voor het onderhoud van vierentwintig monniken, drie conversen en maar liefst tien donaten (lekenbroeders zonder geloften), valt alleszins het voor de kartuizerorde hoge aantal broeders op.⁴⁵

Als de kartuizers dan geen actieve ontginners waren, zoals Fockema Andreae beweerd heeft, dan waren ze daarentegen wel slimme investeerders. De gronden, die zowel door schenking als door aankoop in hun bezit kwamen,⁴⁶ waren immers zeer vruchtbaar, maar

ook kwetsbaar. De opbouw van een goede waterhuishouding was dus een goed renderende langetermijninvestering.⁴⁷

Dergelijke zin voor economische rationalisatie die sommige uit de Noordelijke Nederlanden en het Rijnland afkomstige priors en procurators vertoonden is een opmerkelijk gegeven bij de ‘wereldvreemde’ kartuizers, ook in andere kloosters.⁴⁸ Zo raakten de kartuizers van Zelem bij Diest onder hun Deventer prior Gozewijn Comhaer, hier met de Windesheimer regulieren van Ruge bij Brielle, aan het begin van de vijftiende eeuw betrokken bij een grootschalig landherwinnings- en bedijkingsproject bij Dirksland in het graafschap Holland en Zeeland.⁴⁹ De kartuizers van Luik lieten al zeer vroeg op hun grondgebied een ingenieus ondergronds netwerk van watertoevoer aanleggen, dat vandaag nog steeds in gebruik is.

Conclusie

Aan de hand van recent ontdekte en weinig of niet bestudeerde bronnen is aangetoond dat de Arnhemse kartuizers op langere termijn dachten door te investeren in kwetsbare gronden die door een goede waterhuishouding grote opbrengsten konden verzekeren. Daarnaast is het duidelijk dat de economische, religieuze en politieke invloed van de kartuizers op de Veluwe veel groter is geweest dan aangenomen. Buiten het omvangrijke bezit van de kartuizers in het Nijbroek en hun rechten op het oprichten van molens op de Grift, konden zij echter wegens de hun opgelegde bezitsgrenzen onmogelijk meer bezittingen aanhouden in het komgebied van de Veluwe. Uit de reconstructie van dat bezit bleek dat een groot gedeelte van hun goederen waren gesitueerd ten zuiden van Zutphen, maar ook ten zuiden en westen van het klooster, veelal langs IJssel en Rijn. De Arnhemse kartuizers bezaten dus niet enkel goederen op de Veluwe, maar ook in de Betuwe.

De (toch al) ongenueerde toebedeling door Fockema Andreae van een leidende rol aan de Arnhemse kartuizers in de ontwikkeling van het waterschap Veluwe wordt door de teruggevonden historische bronnen allerminst bevestigd. Maar dit betekent niet dat de invloed van de kartuizermonniken op de Veluwe regio geminimaliseerd kan worden. Hendrik Egger van Kalkar was dan wellicht niet de ‘stichter’ van het waterschap Veluwe, maar door zijn invloed en uitgekende investeringen (alook die van zijn opvolgers), zowel op de Veluwe als in de Betuwe, bloeide het Arnhemse kartuizerklooster niet alleen spiritueel maar ook economisch sterk op.⁵⁰

47 Hans Mol (Universiteit Leiden / Fryske Akademy) kwam met behulp van GIS-data tot gelijkaardige conclusies voor investeringen van de cisterciënzerkloosters in Friesland. In de voormelde sessie te Leeds (cfr. noot 1) bracht hij hierover verslag uit met een bijdrage *Diking and Draining by the Cistercians in Frisia: A Reassessment with the Help of Property Reconstruction and GIS-Tools*.

48 Over de organisatorische, diplomatieke en economische vaardigheden van deze ‘hanzekartuizers’ verzorgde ik een lezing onder de titel *The Fatherly Patron of Us All: Social Relations between Carthusians and Modern Devout in the early 15th Century* op het International Medieval Congress 2007 te Leeds, in de sessie *City and Monastery, II: Urban Deserts? Monasteries in Medieval Cities*, georganiseerd door H. van Engen en G. Verhoeven.

49 T. Gaens, ‘Les propriétés des chartreux de Zelem près de Diest dans le comté de Hollande et de Zélande et la fondation de la chartreuse de Zierikzee dans une nouvelle perspective’, in: [Akten van het congres] *Les chartreuses et leur espace: territoires, limites et aménagement. Projet de colloque scientifique sur “L’espace cartusien”*, 24-28 Avril 2008, Arzier, in voorbereiding.

50 Terwijl het klooster tijdens de oorlog tussen Reinold en Eduard van Gelre nog had leeggestaan, groeide het in de daaropvolgende decennia uit tot een welvarend dubbelklooster. Cfr. Goder, ‘Kartause Monnikhuizen’, 164; C. Le Cousteulx, *Annales ordinis cartusienis ab anno 1084 ad annum 1429*, dl. 5: 1309-1357 (Monstrolii [Montreuil-sur-Mer] 1889), 402.